Od pouliční šmeliny ke „strýčkům ze Západu“

Černý trh pozdního socialismu v česko-německém kontextu

Adam Havlík

Tento text je pokusem o badatelský průnik do dosud méně probádaných oblastí soudobé české a německé historiografie.¹ Zabývá se černým trhem v sedmdesátých a osmdesátých letech dvacátého století v bývalé Československé socialistické republice a Německé demokratické republice v komparativní perspektivě. Studie si neklade za cíl podat všeobjímající výklad toho, s čím vším, v jakém množství a jakými cestami se v těchto dvou zemích před rokem 1989 potají obchodovalo. To ostatně kvůli samotnému charakteru černého trhu ani není proveditelné. Text tedy nepřináší vyčerpávající výčet hospodářských statistik, přestože se i jim na některých místech věnuje. Spíše se snaží zmapovat, kteří historičtí aktéři tvořili „motor“ černého trhu. Badatelská pozornost je přitom výrazněji zaměřena na dva důležité segmenty tehdejšího černého trhu, a to na podloudné obchodování se zahraničním spotřebním zbožím a na devizovou trestnou činnost. Snaží se také rozkrýt, jaké společné znaky v tomto ohledu obě země vykazovaly a jaká lokální specifika určovala jejich odlišnost.

1 V současné německé historiografii již vznikly studie postihující některé aspekty neformálních ekonomických aktivit ve 20. století. Několik autorů se soustavně věnovalo např. černému trhu v období bezprostředně po (a částečně během) druhé světové války (viz zejména ZIERENBERG, Malte: *Stadt der Schieber: Der Berliner Schwarzmarkt 1939–1950*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2008; MÖRCHEN, Stefan: *Schwarzer Markt: Kriminalität, Ordnung und Moral in Bremen, 1939–1949*. Frankfurt/M. – New York, Campus 2011). Z německých autorů viz např. STEEGE, Paul: *Black Market, Cold War: Everyday life in Berlin, 1946–1949*. Cambridge – New York, Cambridge University Press 2007.

Prvotním impulzem k pokusu o takové srovnání byly otázky, které jsem si začal klást v návaznosti na výzkum problematiky veksláctví v socialistickém Československu.² Existovala společenská vrstva podobná veksláckům i v Německé demokratické republice? Jakých podob nabýval tamní černý trh, respektive do jaké míry byl tamní vývoj ovlivněn unikátní politickou situací (tedy existencí dvou německých států a západoberlínské enklávy v srdci NDR). Přestože se následující text soustředí především na dva uvedené státy, během výzkumu se ukázalo, že je nutné poněkud rozšířit perspektivu bádání, protože zejména v prostředí východoněmeckého černého trhu hráli důležitou roli občané Polské lidové republiky.³

Před samotným výkladem je třeba věnovat pozornost pojmu „černý trh“, který je pro tuto studii stěžejní. Označuji tímto pojmem státem neregulovanou, ilegální sféru obchodu, kde dochází k obchodování s běžně obtížně dostupnými nebo zcela nedostupnými komoditami, a to zpravidla za neoficiálně stanovované (spekulativní) ceny. Černý trh je fenomén existující od nepaměti v různých typech společností, pouze jeho konkrétní formy se liší v závislosti na daných společenských podmínkách. Polský historik Jerzy Kochanowski podoby černého trhu v kontextu poválečného, ideologicky rozděleného světa shrnul zcela lakonicky: zatímco průměrného Francouze, Fina nebo západního Němce při pročitání denního tisku zahlcovala závratná čísla týkající se obchodu s narkotiky, lidmi a zbraněmi, obyvatele lidových demokracií spíše zajímalo, kde seženou boty, benzin nebo nábytek.⁴

Černý trh chápu jako součást širšího celku, který lze nazývat stínovou ekonomikou. Ta je pro mě zastřešujícím pojmem pro celou řadu aktivit, které nejsou podchyceny státní regulací. V socialistických státech zahrnovala také jevy jako melouchaření, rozkrádání státního majetku či úplatkářství za účelem získání různých služeb a výhod; od „pozornosti“ lékařům v nemocnicích po úplatek za lepší místo v pořadníku při čekání na nový automobil. Při samotném shánění nedostatkového zboží nebyl černý trh pro lidi žijící v socialistických státech jedinou neoficiální cestou. K neformálním ekonomickým aktivitám měla blízko také sféra zahraničního turismu.⁵ Při cestování do ciziny (ať již do takzvaných spřátelených zemí, či vzácněji

2 Tématu se věnuji v rámci disertační práce v Ústavu hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy.

3 Polskému černému trhu se soustavně věnuje zejména Jerzy Kochanowski (srv. KOCHANOWSKI, Jerzy: *Tylnymi drzwiami: „Czarny rynek“ w Polsce 1944–1989*. Warszawa, Neriton – Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego 2010).

4 *Tamtéž*, s. 10.

5 Pro Slovinsko, tehdy součást socialistické Jugoslávie, viz ŠVAB, Alenka: Consuming Western Image of Wellbeing: Shopping Tourism in Socialist Slovenia. In: *Cultural Studies*, roč. 16, č. 1 (2002), s. 63–79. Podoby turismu v Maďarské lidové republice mapuje další studie v témž časopise: DESSEWFFY, Tibor: Speculators and Travellers: The Political Construction of The Tourist in The Kádár Regime. In: *Tamtéž*, s. 44–62. Neformálním ekonomickým praktikám obyvatel východního bloku (s důrazem na překračování státních hranic) byl věnován sborník: BORODZIEJ, Włodzimierz – KOCHANOWSKI, Jerzy – PUTTKAMER, Joachim von (ed.): *Schleichwege: Inoffizielle Begegnungen sozialistischer Staatsbürger zwischen 1956 und 1989*. Köln/R. – Weimar – Wien, Böhlau 2010. Některé příspěvky ze sborníku vyšly rovněž česky nebo slovensky v tematickém čísle *Soudobých dějin*: KOCHANOWSKI,

do nesocialistických států) patřily k rozšířeným praktikám pokusy o individuální dovoz širokého sortimentu zboží přes kontrolované státní hranice, zejména pokud takové zboží bylo na domácím trhu deficitní nebo bylo považováno za exkluzivní.

Pozdní socialismus a černý trh

Na černý trh v socialistických diktaturách nelze pohlížet zcela jako na homogenní, v čase neměnný celek. V extrémních podmínkách v meziválečném Sovětském svazu během budování socialismu v jedné zemi se stal dokonce nutnou strategií pro přežití, kdy lidé skrze známosti a styky mimo oficiální ekonomickou sféru sháněli i ty nejzákladnější předměty denní potřeby.⁶ V období bezprostředně po druhé světové válce se musel Sovětský svaz a nově se etablojící socialistické státy potýkat s katastrofálními důsledky válečného konfliktu. Předmětem spekulace se stávaly i základní potraviny a stav zásobování se dařilo zlepšovat pomalejším tempem (například v Československu byl úplně odstraněn přídelový systém až v souvislosti s měnovou reformou v roce 1953). Oproti tomu černý trh v období pozdního socialismu se orientoval více než předtím na spotřební zboží zahraniční výroby, což platí přinejmenším pro hospodářsky vyspělejší země východního bloku, jako bylo Československo nebo Německá demokratická republika.

Obecně lze říci, že ráz černého trhu v jednotlivých zemích východního bloku formovaly následující strukturální faktory: 1) rozsah soukromého sektoru (relativně vysoký byl například v Polsku a Maďarsku), 2) podíl agrárního obyvatelstva (míra industrializace), 3) celková výkonnost centrálně plánovaného hospodářství, 4) úroveň distribuce potravin a spotřebního zboží, 5) podíl turistického ruchu a efektivita kontrolních orgánů. Je však třeba brát v potaz i kulturní a historické zvláštnosti; například v asijských oblastech Sovětského svazu byly neformální ekonomické aktivity mnohem rozšířenější díky silnějším rodinným vazbám a silně zakořeněnému vnímání státu jako cizího elementu.⁷

Charakteristickým prvkem pozdně socialistické československé společnosti se stal způsob života, který americká historička Paulina Brenová nazývá *privatized citizenship* (privatizované občanství). Angažovanost ve veřejné sféře se po násilném ukončení reformního vývoje v roce 1968 a následné „normalizaci poměrů“ stala

Jerzy: Pašeráci, turisté, kšeftaři: Neoficiální obchodní výměna mezi Polskem a Československem v letech 1945–1989 (pohled z polské strany). In: *Soudobé dějiny*, roč. 17, č. 3 (2010), s. 335–348; HARTWICH, Mateusz J.: „Turisté vystupují převážně jako uvědomělí občané našeho státu“: Východní Němci v Krkonoších v letech 1945–1970. In: *Tamtéž*, s. 349–368; BOTTONI, Stefano: Komárno/Komárom: Cezhraničné vzťahy v dvoch stredoeurópskych mestách (1960–1985). In: *Tamtéž*, s. 369–391.

6 Viz FITZPATRICK, Sheila: *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times. Soviet Russia in the 1930s*. Oxford – New York, Oxford University Press 2000, zejména s. 59–66.

7 SAMPSON, Steven L.: The Second Economy of the Soviet Union and Eastern Europe. In: *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, č. 493 (září 1987), s. 126 n. Blíže k jednotlivým strukturálním aspektům tamtéž, s. 131 n.

do značné míry tabuizovaným tématem a obyvatelstvo bylo namísto toho cíleně podporováno v individuální seberealizaci v soukromí či na pracovišti. Obraz „tichého“ života byl hojně prezentován skrze média a úspěšně domestikován řadovými občany, což Brenová přesvědčivě ukazuje při analýze vlivu „normalizačních“ seriálů. Jako stabilizační faktor působila i zesílená orientace na konzum a růst životní úrovně, jeden z hlavních prvků domácí politiky nového vedení země.⁸

Konzum se v té době stal také v Německé demokratické republice ústředním tématem vnitřní politiky. Počátkem sedmdesátých let nové politické vedení v čele s Erichem Honeckerem vyhlásilo „jednotu sociální a hospodářské politiky“ jako ústřední motiv nového pojetí budování socialismu. Zatímco předchozí politika Waltera Ulbrichta se vyznačovala utopičtějšími aspekty, po jeho odstavení v roce 1971 a po dosazení Honeckerovy politické garnitury se více do popředí dostala orientace na postupné zvyšování životní úrovně.⁹

Vedení obou států stála před složitým problémem. Na jednu stranu cíleně podporovala konzumní způsob života (přestože se socialistický konzum měl chápat jinak než ten západní), na druhou stranu se potýkala s ekonomickými těžkostmi, které pro realizaci vytyčených cílů představovaly nepřekonatelnou překážku. Lidé tak při uspokojování svých konzumních nároků využívali rozličných neformálních strategií, do jejichž výčtu patřil i černý trh. Svou roli v utváření konzumních představ sehrál i Západ, respektive jeho vnímání mezi obyvateli. Zboží pocházející ze Západu mělo pro obyčejné lidi doslova magickou přitažlivost a pro jeho vlastníky se stávalo symbolem sociálního postavení. Konkrétní důvody atraktivity západního zboží, a obecněji role západní populární kultury pro životní styl a myšlenkový svět lidí žijících ve státech východního bloku, nejsou na tomto místě předmětem podrobnější analýzy. Je však třeba zdůraznit, že Západ byl často vnímán spíše jako jakýsi *imaginární svět* a fascinace některými jeho prvky (hlavně popkulturními produkty) nemusela nutně znamenat ztotožnění se všemi jeho hodnotami.¹⁰

Logo československého podniku zahraničního obchodu Tuzex. Název vznikl ze slov „tuzemský export“ a podnik byl zřízen k 1. červenci 1957

8 BREN, Paulina: *Zelínář a jeho televize: Kultura komunismu po pražském jaru 1968*. Praha, Academia 2013.

9 Viz BOUVIER, Beatrix: Sozialpolitik in der Ära Honecker. In: BRUNNER, Detlev – NIE-MANN, Mario (ed.): *Die DDR – eine deutsche Geschichte: Wirkung und Wahrnehmung*. Paderborn, Schöningh 2011, s. 203 n.

10 Blíže se vnímání Západu jako „imaginárního světa“ v pozdně socialistickém SSSR věnoval americký antropolog ruského původu Alexei Yurchak (srv. YURCHAK, Alexei: *Everything*

Ještě než přejdeme ve výkladu ke konkrétním podobám černého trhu, přenesme se alespoň v krátkosti také k důsledkům, které přinesl. Jeho existence fakticky podkopávala legitimitu tehdejších politických režimů, protože odhalovala, že nejsou schopny dostát některým svým příslibům. Měla také vliv na podoby sociální rovnosti, respektive nerovnosti. Přestože ve státech východního bloku představoval důraz na rovnost klíčové společenské téma, i v tomto prostředí existovaly sociální rozdíly. Německý historik Jens Gieseke zde jako výkladové pojmy používá „chtěné“ a „nechtěné“ jevy spojené se vznikající nerovností. Do první kategorie řadí například lepší materiální podmínky pro stranickou elitu (vysoké platy a zvláštní obchody, osobní automobily a jiné konzumní možnosti pro komunistické kádry). Naopak „nechtěnou“ nerovnost měl na svědomí do velké míry právě černý trh.¹¹

„Vnitřní“ černý trh

V obou sledovaných zemích, respektive na jejich vnitřních trzích, se objevovaly jak krátkodobé mezery v zásobování v různých odvětvích výroby, tak i problémy chronického rázu. Dočasné výpadky a potíže v zásobování trhu některými druhy potravin a spotřebního zboží stranická vedení v NDR i Československu pečlivě monitorovala, stejně jako vliv těchto nedostatků na nálady obyvatelstva.¹² Jako příklad dočasných potíží lze pro východoněmecké prostředí uvést takzvanou kávovou krizi, vypuknuvší v létě 1977. Z trhu tehdy zmizela čistá káva a v obchodech byla na čas k dostání pouze směs kávy a surogátu, posměšně nazvaná „Honeckers Krönung“. Začátkem osmdesátých let se v důsledku neuváženého zvýšení exportních kvót drasticky snížila nabídka masných výrobků na pultech obchodů.¹³ V Československu patřily k trvale deficitním položkám na vnitřním trhu zvláště osobní automobily, elektronické výrobky, jízdní kola, nábytek, koberce, jižní ovoce, řada druhů

Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation. Princeton, Princeton University Press 2005).

11 GIESEKE, Jens: Soziale Ungleichheit im Staatssozialismus: Eine Skizze. In: *Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History* [online], roč. 10, č. 2 (2013) [cit. 2014-08-05]. Dostupné z: <http://www.zeithistorische-forschungen.de/16126041-Gieseke-2-2013>.

12 Pro ČSSR jsou v tomto ohledu podrobným ukazatelem o náladách obyvatelstva a situaci v zásobování v jednotlivých krajích vnitrostranické informace politickoorganizačního oddělení ÚV KSČ, vycházející pravidelně od konce 70. let. V současné době jsou k dispozici také na internetu (viz http://www.dejinyksc.usd.cas.cz/vnitrostranicke-informace-sekretariatu-uv-ks/cat_view/9-dokumenty/2-vnitrostranicke-informace-uv-ks-1979--1989.html). V německém prostředí se objevily již první pokusy odborně zpracovat stížnosti občanů NDR na zásobování (srv. SCHRÖDER, Christina: Sozialismus und Versorgungsprobleme: Die Zunahme materieller Unzufriedenheit und das Ende der DDR. In: *Hallische Beiträge zur Zeitgeschichte*, č. 10 (2001), s. 43–90).

13 Viz např. STEINER, André: *Von Plan zu Plan: Eine Wirtschaftsgeschichte der DDR*. München, Deutsche Verlags-Anstalt 2004 (ke kávové krizi s. 215, k nedostatku masných výrobků s. 219).

Prodejna Tuzexu na nároží Kollárovy ulice v Plzni v roce 1981 (repro z publikace Procházky Plzní před rokem 1989, © Vltava-Labe-Press, a. s., 2014)

stavebnin, dětské zboží a léčiva.¹⁴ Podobný sortiment nedostatkového zboží nalezneme i v případě Německé demokratické republiky. Podle poznatků tamní generální prokuratury z roku 1981 vzkvétal „lokální“ černý trh zejména s osobními automobily a náhradními díly, domácími potřebami, bílým zbožím a některými stavebninami.¹⁵

Černý trh s domácími výrobky často souvisel i s jinými formami hospodářské kriminality – velmi rozšířeným deliktem se stalo jak v NDR, tak v Československu (a také v dalších státech východního bloku) rozkrádání majetku v socialistickém vlastnictví.¹⁶ S rozkradeným zbožím občané nakládali různými způsoby a jedním z nich byl jeho prodej za spekulativní ceny. Právě zde docházelo k průniku s černým trhem. Proti rozkrádání se vedly i kampaně spojené s apely na dodržování socialistické zákonnosti, mimo jiné prostřednictvím tištěných médií. Jako dobrý příklad

14 Srv. PRŮCHA, Václav a kol.: *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*, sv. 2: 1945–1992. Brno, Doplněk 2009, s. 818.

15 Bundesarchiv – Berlin (dále jen BArch), DP 3, fond (f.) Generalstaatsanwalt der DDR, Arbeitshinweis zur Bekämpfung von Spekulationsstraftaten, 24.2.1982, s. 28.

16 Podle Jonathana Zatlina se v NDR koncem 80. let zhruba čtvrtina trestných činů týkala právě rozkrádání (ZATLIN, Jonathan: *The Currency of Socialism: Money and Political Culture in East Germany*. New York, Cambridge University Press 2007, s. 172). V Československu bylo v období 1973–1977 spácháno celkem 781 586 trestných činů a zhruba 15 procent z celkového počtu připadlo na rozkrádání majetku v socialistickém vlastnictví podle paragrafu 132 trestního zákoníku (Národní archiv (dále NA), Praha, f. 1596 (Předsednictvo ÚV KSČ 1976–1979 – původní označení fondu 02/1), svazek (sv.) 73, bod 7 – Zpráva o stavu kriminality a činnosti orgánů trestního řízení za rok 1977, příloha č. 8 – Generální prokuratura ČSSR: Základní statistické údaje o hospodářské trestné činnosti, s. 44).

ilustrující spojení rozkrádání s prodejem na černém trhu v NDR lze uvést případ jistého manželského páru z východního Berlína v druhé polovině sedmdesátých let: Manželé ke své trestné činnosti využívali výhodného pracovního postavení, oba byli totiž zaměstnání ve východoberlinském obchodním domě Centrum. Po dobu delší než jeden rok rozkrádali ze sortimentu prodejny elektrické vrtačky s příslušenstvím, sekačky na trávu, svářečí soupravy, míchačky na beton a podobně. Zboží posléze prodávali za předražené ceny. Dohromady si touto cestou přišli na několik desítek tisíc východoněmeckých marek.¹⁷ Podobné příklady se nezdálo objevovat také na stránkách československého denního tisku, kde poukazování na tento společenský nešvar patřilo k standardnímu repertoáru kritických témat.¹⁸

Československo – veksláci a ti druzí

Když se začneme tázat po historických aktérech, kteří tvořili „motor“ černého trhu v československém prostředí, narazíme nevyhnutelně na postavu *veksláka*.¹⁹ Jako veksláci byli obvykle označováni lidé, kteří se zabývali nelegálním obchodováním s valutami a odběrovými poukázkami, takzvanými bony. Tito lidé působili jako prostředníci při snaze běžných občanů sehnat jinak nedostupné zboží nebo cizí měny. Nejčastěji bývali spojováni právě s devizovou trestnou činností, řada z nich se však kromě toho věnovala i jiným pokoutním činnostem, například pašování a prodeji zahraničního zboží. Špičky veksláckého světa se orientovaly i na vysoce výnosný prodej uměleckých děl, drahých kovů, starožitností (včetně starých automobilů), přičemž řídily celé překupnické sítě. Šíři tohoto pojmu, respektive jaké další významy s ním byly spojovány, lze demonstrovat pomocí dobového tisku, konkrétně na dvou článcích z *Rudého práva* v polovině osmdesátých let. První definuje veksláky jako osoby, „které se snaží nakupovat za naši vnitřní měnu platidla některých kapitalistických států a takto získané zahraniční valuty potom buď přímo prodávat dalším osobám, nebo je měnit za odběrní poukazy Tuzexu a ty – opět se ziskem – prodávat dál občanům“.²⁰ Druhý článek, z března 1986, ukazuje pestřejší škálu jejich činnosti: „To, co někdy vidíme například na pražských ulicích, je jen vnější jevová stránka. Jednoduchá rovnice – nákup valut – směna za tuzexové poukázky – prodej a zisk – se zejména v posledních několika letech stala daleko promyšlenější,

17 Spekulanten im Handel wurden festgenommen. In: *Berliner Zeitung* (17.5.1979), s. 2.

18 Viz např. článek „Jaké řízení, takový pořádek: Nad případy hospodářské kriminality na Světasce“. In: *Rudé právo* (25.11.1988), s. 3.

19 Slovo „vekslák“ vzniklo zkomolením německého slovesa *wechseln* („měnit“, „směnit“). Označení veksláků je údajně odvozeno od skutečnosti, že při oslovování potenciálních zákazníků z řad zahraničních turistů pokládali (nezřídka nazpaměť naučenou) otázku: *Wollen sie Geld wechseln?* („Chcete směnit peníze?“) Velmi podobná etymologie stojí v pozadí polského výrazu *cinkciarz*, označujícího polské překupníky s valutami. Odvozen byl od slovního spojení *cincz many*, což není nic jiného než zkomolení anglického *Change money*. (Srv. KOCHANOWSKI, J.: *Tylnymi drzwiami*, s. 289 n. – viz pozn. 3.)

20 Pozor na veksláky! In: *Rudé právo*, příloha *Haló sobota* (22.6.1985), s. 5.

ale také výnosnější. Valuty, které spekulanti od cizinců nakupují, jsou nelegálně vyváženy zpět do zahraničí a k nám se za ně vrací zboží – auta, videosoupravy atd. – formou ‘darů’. Teprve ty jsou se značným ziskem prodávány.²¹

I přes rozmanitost ostatních obchodních aktivit byl s veksláctvím bytostně spjatý podnik zahraničního obchodu Tuzex. Pobočky Tuzexu byly zakládány za účelem vytvářet devizové rezervy pro československou ekonomiku²² a byly původně určeny přednostně pro klientelu sestávající z takzvaných devizových cizozemců (především zahraničních turistů) a nevelké části obyvatelstva Československa, která disponovala přístupem k devizovým prostředkům (občané pracující v zahraničí či na zastupitelských úřadech, někteří umělci, osoby s příbuznými v cizině a podobně). Směna získaných zahraničních měn byla pro československé občany povinná a místo nich jim Živnostenská banka po přepočtu podle oficiálně platného kurzovního lístku vydávala odběrové poukázky, tedy bony. Za tyto bony poté mohli uskutečnit nákup v Tuzexu, kde se nabízelo běžně nedostupné zboží, hlavně západní provenience.²³

Veksláci začali postupem času plnit funkci jakéhosi mezičlánku a vydělávali na prodeji valut a tuzexových poukázek lidem, kteří k nim jinak neměli přístup. Nakupovali valuty od turistů a lidí s kontakty v zahraničí a za ně nabízeli československé koruny v kurzu, který se pohyboval na vyšší cenové hladině než kurz oficiálně vypisovaný Státní bankou československou, a zároveň zůstal výhodný pro obě strany.²⁴ Získané valuty směňovali skrze různé kanály za odběrové poukázky

Poukázka na 100 tuzexových korun (bonů). Na dobovém černém trhu se dala směniti nejčastěji za 500 Kčs

21 Jak si došlápnout na veksláky: Beseda s pracovníky Federální kriminální ústředny. In: *Rudé právo* (3.3.1986), s. 3.

22 Devizy lze získat nejen exportem: Rozhovor s ing. Antonínem Račanským, generálním ředitelem Tuzexu. In: *Tamtéž* (18.12.1986), s. 4.

23 V roce 1986 tvořilo nabídku prodejen Tuzexu zhruba ze sedmdesáti procent „vysoce kvalitní zboží zahraniční produkce“ a zbývající podíl pak československé zboží určené pro export do zahraničí (tamtéž).

24 Modelové příklady obchodů a z nich plynoucích zisků viz JANEČEK, Jaroslav: „Veksl“. In: *Kriminalistický sborník*, roč. 18, č. 6 (1983), s. 351.

„Veksl“ se často odehrával přímo na ulici (foto www.pirgl.cz)

a ty nabízeli k prodeji podle černého kurzu, tj. většinou kolem čtyř až pěti československých korun za jednu tuzexovou korunu. Další zdroj příjmů pro ně představoval nákup poukázek přímo od lidí, kteří k nim měli přístup a nepotřebovali za ně v daný moment nakoupit. Veksláci také prodávali přímo valuty, žádané hlavně občany, kteří si chtěli nechat dovézt z ciziny spotřební zboží²⁵ nebo získali výjezdovou doložku pro cestu za státní hranice a nespokojili se s oficiálním devizovým příslibem. Neoficiální směna valut stejně jako pašování zboží a jeho prodej za přemrštěné ceny byly podle tehdy platné legislativy protiprávní.²⁶ Přestože politické vedení kladlo v řadě oficiálních proklamací důraz na socialistickou zákonnost a její dodržování, v každodenní praxi postupovaly státní orgány proti případům spekulace a neoficiální směny valut poněkud líně.

Výše byli veksláci definováni jako osoby zabývající se především devizovou trestnou činností a pašováním zboží. Při bližším pohledu do tohoto specifického světa se však ukazuje, že zde panovaly různé hierarchie a vlivové sítě. V rámci organizovaných

25 To byl i případ hlavního hrdiny filmu *Bony a klid* z roku 1987 (režie Vít Olmer), ztvárněného Janem Potměšilem. Ten přijíždí do Prahy, aby získal od veksláků západoněmecké marky na nákup nové videotechniky.

26 V ČSSR platil podle zákona o devizovém hospodářství (č. 142/1970 Sb.) devizový monopol, který veksláci porušovali tím, že s cizími měnami obchodovali sami. Dopouštěli se tedy trestného činu ohrožení devizového hospodářství podle trestního zákona (č. 140/1961 Sb.). Ten obsahoval také trestný čin spekulace, tedy prodeje zboží za přemrštěné ceny, a trestný čin porušování předpisu o oběhu zboží ve styku s cizinou, související s pašováním zboží. Relevantní je v tomto kontextu také zákon o přečinech (č. 150/1969 Sb.), celní zákon (č. 44/1974 Sb.) a zákon o úkolech národních výborů při zajišťování socialistického pořádku (č. 60/1961 Sb.) a jejich pozdější novelizace. Konkrétní výše trestního postihu (přestupek – přečin – trestný čin) měla být u jednotlivých případů stanovena podle vyčíslené výše škod způsobených československé ekonomice.

skupin stáli níže pouliční šmelináři neboli „nohy“. Ti prodávali bony (valuty, kalkulačky, digitální hodinky a jiné zboží) přímo před pobočkami Tuzexu nebo v různých městských zákoutích. Vyšší pozici zaujímalí takzvaní bankéři neboli „skupky“, schopní překupníci, kteří řídili své obchody z hotelových lobby či restaurací a skrze prostředníky dodávali potřebný kapitál na ulici.²⁷ Zatímco na špičce této mocenské pyramidy stál menší počet opravdu mocných lidí, zdola byly hranice veksláckého světa dosti rozmazané a propustné. Existovali veksláci „na plný úvazek“,²⁸ ale vedle nich také příležitostní spekulanti, kteří si jen chtěli čas od času touto cestou materiálně přilepšit. K devizové kriminalitě měli blízko díky svému povolání například taxikáři, hostinští, pracovníci hotelů (hlavně mezinárodních), číšníci a jiní zaměstnanci ze sektoru služeb. Někteří využívali kontaktu s turisty či cizinci, kteří se zdržovali v Československu, a ochotně jim měnili své československé koruny za valuty. Jiní přímo spolupracovali s veksláckými skupinami.²⁹ Přístup k valutám měli také někteří zaměstnanci podniků spolupracujících se zahraničím, a pokud se někdo znal se zahraničními studenty nebo zaměstnanci zastupitelských úřadů, mohl při shánění běžně nedostupného zboží využít také jejich

Zadržená skupinka veksláků na policejní fotografii z počátku roku 1986 (foto Archiv bezpečnostních složek, Praha)

27 K hierarchiím v prostředí černého trhu viz HAVLÍK, Adam: Veksláci. In: VLADIMÍR 518 (ed.): *Kmeny 0: Městské subkultury a nezávislé společenské proudy před rokem 1989*. Praha, Yinachi a Big Boss 2013, s. 645–648 (rozhovor s Viktorem Weinrichem). Dále srv. např. VRABEC, Petr: Vzpomínky na báječnou dobu. In: *Reflex*, roč. 25, č. 20 (2014), s. 33. K rozdílným specializacím veksláků viz KMENTA, Jaroslav: *Kmotr Mrázek*, sv. 4: *Svědék na zabití*. Praha, Jaroslav Kmenta 2010, s. 198 (e-kniha). Jedná se o volné pokračování Kmentovy trilogie *Kmotr Mrázek*.

28 V socialistickém Československu existovala pracovní povinnost. Pro veksláky byla typická „volnější“ zaměstnání, tedy domovníci, noční hlídači atd. Místo sebe nezřídka nechali pracovat jiné, např. důchodce nebo studenty, kteří si chtěli přivydělat, a sami tak měli čas na své obchody. Další strategií pro ně bylo uplácení nadřízených na pracovišti, aby kryli jejich absenci. Nejvyšší metou se v tomto ohledu stalo získání statutu invalidního důchodce.

29 Viz JANEČEK, J.: „Veksl“, s. 352 n.

služeb. Při prosazování osobních zájmů v podmínkách neefektivního hospodářství se mohl „malým vekslákem“ stát alespoň na chvíli prakticky kdokoli.

V Československu byl oproti NDR okruh lidí disponujících valutami omezenější, ale díky prostředníkům v podobě veksláků a černému trhu s tuzexovými poukázkami se dveře Tuzexu otevíraly i obyčejným lidem. Přestože se tak Tuzexy nepřímo staly jedním z epicenter černého trhu, stát tento stav částečně toleroval, protože rozšiřování přístupu do těchto obchodů vedlo alespoň k částečnému uspokojování konzumních nároků obyvatelstva, a tím ke snižování napětí ve společnosti a budování sociálního konsenzu³⁰ (i za cenu vzniku nových forem nerovnosti). K částečné toleranci veksláků a jejich činnosti přispívalo i to, že vedle zahraničního obchodu a oficiální turistiky sloužili jako alternativní zdroj valut pro státní pokladnu, protože část valut získaných z prodeje za československé koruny stejně odevzdávali státu prostřednictvím směny za tuzexové poukázky, které dále prodávali.³¹ Kvetoucí devizová trestná činnost spojená s nelegálním prodejem tuzexových poukázek a zahraničních měn byla zřejmě trpěna jako vedlejší účinek. Právě zde je možné hledat některé příčiny ambivalentního postoje státních orgánů vůči černému trhu. Přestože byl ve státě kontrolovaných médiích líčen v negativním světle, praktická opatření k jeho likvidaci nikdy nebyla zcela efektivní.

Na druhou stranu nelze zjednodušeně konstatovat, že stát (ať už z jakýchkoliv pohnutek) pouze „přivíral oči“ a rezignovaně toleroval veškerou aktivitu v oblasti černého trhu, aniž by se snažil vyvinout jakoukoliv snahu o řešení problému. Kupříkladu první polovina osmdesátých let byla obdobím, kdy se problematika „nezákonného obohacování“, kam spadala také devizová kriminalita či pašování a spekulace s různými druhy zboží, intenzivněji projednávala na více úrovních.

Oficiálním impulzem se na vládní úrovni stal „Soubor opatření k předcházení neoprávněnému obohacování a k zajištění účinnějšího postihu majetku a majetkového prospěchu z nepoctivých zdrojů“, který schválila federální vláda usnesením č. 355 v prosinci 1982.³² Nedlouho poté, v únoru 1983, byl stranickým organizacím rozeslán „Dopis předsednictva ÚV KSČ stranickým orgánům a organizacím k prohloubení účinnosti boje proti porušování zásad socialistické zákonnosti, morálky a disciplíny“.³³

30 Tímto směrem vede svou argumentaci i Paulina Brenová. Navíc zmiňuje, že rozšíření klientely Tuzexu oslabovalo také sociální nerovnosti vzniklé tím, že původně byl přístup do těchto prodejen výsadou malé skupiny obyvatelstva. (Srv. BREN, Paulina: *Tuzex and the Hustler: Living It Up in Czechoslovakia*. In: BREN, Paulina – NEUBURGER, Mary (ed.): *Communism Unwrapped: Consumption in Cold War Eastern Europe*. New York, Oxford University Press 2012, s. 33.)

31 Viz NA, f. Předsednictvo ÚV KSČ 1945–1989 (původní označení fondu 02/1), záznam ze schůze předsednictva 6.1.1988, bod 11, příloha – expertiza federálního ministerstva financí, čj. VI/3-20.753/87.

32 NA, f. Úřad vlády ČSR/ČR – Usnesení vlády, usnesení vlády ČSSR č. 355/1982 a podklady k usnesení.

33 Otištěn však byl v denním tisku až v roce 1986: Dopis předsednictva ÚV KSČ stranickým orgánům a organizacím k prohloubení účinnosti boje proti porušování zásad socialistické zákonnosti, morálky a disciplíny. In: *Rudé právo* (19.4.1986), s. 3.

Zpřísněný kurz vůči různým formám nezákonného obohacování poté reflektovaly také československé represivní složky.³⁴ Jako diskutabilní se však jeví praktická účinnost přijatých opatření.

Pokud si položíme otázku, proč tato aktivita státních orgánů spadá právě do první poloviny osmdesátých let, při hledání vysvětlení mohou být k užítku tehdejší kvantitativní údaje o hospodářské kriminalitě. Z policejních statistik a kriminalistických ročenek Generální prokuratury ČSSR je možné sesbírat statistické údaje o hospodářské kriminalitě za jednotlivé roky a ze získaných dat lze vyvodit i dlouhodobější trendy. Ve světle statistik se ukazuje, že zhruba od poloviny sedmdesátých let poměrně stabilně klesal například celkový počet osob stíhaných v souvislosti s trestným činem spekulace podle paragrafu 117 trestního zákona.³⁵ Na základě tohoto vývoje byla sestavena prognóza pro osmdesátá léta, která počítala s dalším stabilním úbytkem. Ukázala se však jako příliš optimistická, protože již statistiky pro první polovinu osmdesátých let dokládají opačný trend, tedy postupný nárůst odhalených trestných činů spekulace.³⁶

Vývoj počtu trestně stíhaných osob – vybrané trestné činy hospodářského charakteru v období 1973–1989³⁷

34 Viz *Archiv bezpečnostních složek*, Praha (dále *ABS*), f. A3/3 (Správa vyšetřování Státní bezpečnosti), inventární číslo (inv. č.) 112, Rozkaz náčelníka Správy vyšetřování Státní bezpečnosti ze dne 28. června 1983: Opatření k zabezpečení plnění úkolů vyplývajících z RMV [rozkazu ministra vnitra] ČSSR č. 9/1983.

35 Odhady lineárních trendů a prognóz vývoje vybraných typů kriminality. In: *Statistická ročenka kriminality za rok 1979*. Praha, Generální prokuratura ČSSR 1980, s. 4 (příloha).

36 Srv. *Statistické ročenky kriminality*, ročníky 1973–1989.

37 Zdroj: *Statistické ročenky kriminality*, ročníky 1973–1989, knihovna Policejní akademie v Praze

NDR – příbuzní „na druhé straně“

Zatímco v Československu ovlivňovala do velké míry podobu černého trhu poptávka po bonech a vytvořila se dokonce specifická společenská vrstva prostředníků, v Německé demokratické republice můžeme pozorovat poněkud odlišný vývoj. Určující vliv tu měla skutečnost, že mnoho východoněmeckých obyvatel mělo kontakty, nezřídka prostřednictvím částí svých rodin, v sousední Spolkové republice. Hraniční mezi Spolkovou republikou Německo a Německou demokratickou republikou, dvěma státy vzniklými v roce 1949, se uzavřela v první polovině padesátých let, nicméně až do stavby Berlínské zdi v roce 1961 bylo možné poměrně snadno emigrovat skrze „zadní vrátka“, tedy Západní Berlín. Německý sociální historik Hans-Ulrich Wehler uvádí, že od založení NDR do znovusjednocení Německa opustilo zemi neméně než 4,6 milionů lidí (ovšem včetně exodu koncem osmdesátých let, jenž čítal přibližně 880 tisíc východních Němců).³⁸ Celkový počet obyvatel se pohyboval mezi 19,1 milionem v roce 1949 a 16,4 miliony roku 1989. Někteří odešli s celou rodinou, jiní za sebou nechávali rodinné příslušníky. Je tedy pravděpodobné, že díky tomuto vývoji německých poválečných dějin černý trh v NDR do určité míry suplovaly osobní styky lidí s příbuznými zpoza železné opony. Socialistické Československo naproti tomu v období od února 1948 do konce roku 1989 opustilo zhruba dvě stě tisíc lidí, přičemž na „pookupační vlnu“ v letech 1968 a 1969 připadá asi sedmdesát tisíc obyvatel.³⁹

Při analýze proměn černého trhu v NDR v sedmdesátých a osmdesátých letech nelze pominout vliv změn v mezinárodních vztazích, v první řadě se Spolkovou republikou Německo. Mezi konkrétní projevy sbližování obou zemí, začínajícího již koncem šedesátých let a vrcholícího začátkem let sedmdesátých v rámci takzvané *Ostpolitik*, patřilo především vzájemné uznání *de facto* a dohody usnadňující pohyb osob mezi oběma zeměmi.⁴⁰ K nejviditelnějším důsledkům zlepšení vzájemných vztahů v každodenní praxi NDR patřily zvýšené počty západních Němců na jejím území, a s tím také přírůstek kolujících devizových prostředků. Podle Jonathana Zatlina měl tento příliv deviz za následek demonetarizaci, negativně působící na pozici místní měny.⁴¹ Té konkurovala západní marka, především díky své roli univerzálního platidla na černém trhu. Východoněmecká marka zastávala vedle „tvrdé“ západoněmecké marky podřadné postavení, což vedlo koncem osmdesátých let až k otevřeným projevům nespokojenosti, pro něž bylo příznačné heslo „*Nieder*

38 WEHLER, Hans-Ulrich: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, sv. 5: *Bundesrepublik und DDR 1949–1990*. München, C. H. Beck 2008, s. 44 n.

39 Srv. RYCHLÍK, Jan: *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu: Pasová, vízová a vystěhovalecká politika 1848–1989*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2007, s. 112.

40 Viz MÄHLERT, Ulrich: *Kleine Geschichte der DDR*. München, C. H. Beck 2004, s. 123–126.

41 Nutno říci, že se zvýšily i počty východních Němců (hlavně důchodců) cestujících naopak do západního Německa. Zde se tudíž otvíraly nové možnosti neformálních aktivit. Viz ZATLIN, J.: *The Currency of Socialism*, s. 173 (k celkovým počtům těchto osob pro rok 1989) a s. 154 (k demonetarizaci).

mit den Alu-Chips!“ („Pryč s hliníkovými cetkami!“), čímž byly myšleny východoněmecké mince).⁴²

Jelikož se usnadnily podmínky cestování občanů Spolkové republiky do NDR, stávali se vhodnými dodavateli (s trochou šikovnosti a opatrnosti vzhledem k hraničním kontrolám) rozličných druhů vysněného zboží, jež na východoněmeckém trhu chybělo. Využívání příbuzných a známých při obstarávání zboží zpoza státní hranice potvrzují i postřehy v absolventských pracích s kriminální a celní tematikou studentů Humboldtovy univerzity ve východním Berlíně či Institutu celní správy Heinricha Raua v Plessowě. Jedna z diplomových prací poukazuje na fakt, že v mnoha případech porušování práva při hraničním styku se Západním Berlínem se jednalo o plnění přání příbuzných nebo známých. Jako modelový příklad uvádí občan NDR, který si objednal kazetový přehrávač u své tety ze Západního Berlína. Aby při jeho převozu nemusela odvést celní poplatky, nenahlásila jej jako dar.⁴³

Dalším prostředkem „materiální pomoci“ příbuzným na východní straně vnitroněmecké hranice byly soukromé zásilky balíčků, známé také jako *Westpaket*. Tento způsob zásobování příbuzných se stal opravdu masovým fenoménem. Německá historička Anette Kaminská uvádí, že ve druhé polovině osmdesátých let procházelo východoněmeckými poštovními úřady ročně na pětadvacet milionů (!) těchto balíčků s průměrnou hmotností čtyři kilogramy. Obsahovaly většinou kávu, čokoládu, kakao, čaj, ale i boty, oblečení a jiné menší spotřební zboží.⁴⁴

Intershopy

Východoněmecké Intershopy byly podniky zřízené za stejným účelem jako československé Tuzexy. Sloužily k odsávání valut skrze prodej západního (a exportního domácího) spotřebního zboží, a také alkoholu, cigaret a vybraných potravin. Zakládání podobných podniků se stalo běžnou ekonomickou strategií socialistických zemí při hledání způsobů, jak se dostat efektivněji k západním měnám. V Sovětském svazu tuto úlohu plnily obchody Torgsin (1931–1936) a později Berjozka (od šedesátých let), v Polsku Pewex, v Bulharsku Corecom a podobně.⁴⁵

Politické vedení NDR v čele s Erichem Honeckerem mělo enormní zájem o devizové prostředky, kterých od první poloviny sedmdesátých let díky intenzivnějším kontaktům se Spolkovou republikou v rukou obyvatel přibývalo. V roce 1973 přišla ze strany státu pragmatická reakce na vzniklou situaci. Spočívala v legislativní

42 Viz KAMINSKY, Anette: *Wohlstand, Schönheit, Glück: Kleine Konsumgeschichte der DDR*. München, C. H. Beck 2001, s. 159 n.

43 BArchB, DL 203/58, f. Zollverwaltung der DDR – Hauptverwaltung, GAßMANN, Klaus – STUDE, Wolfgang: *Erscheinungsformen des Schmuggels und der Spekulation im grenzüberschreitenden Verkehr an der Staatsgrenze zu Berlin (West)*, 1980, s. 43.

44 KAMINSKY, Anette: *Nieder mit den Alu-Chips: Die Private Einfuhr von Westwaren in die DDR*. In: HÄRTEL, Christian – KABUS, Petra (ed.): *Das Westpaket: Geschenksendung, keine Handelsware*. Berlin, Christoph Links 2000, s. 176 n.

45 Viz BREN, P.: *Tuzex and the Hustler*, s. 29 (viz pozn. 30).

Podle výrazného nápisu na fasádě dostala pojmenování nejvyšší kancelářská budova bývalé NDR. Intershop Tower v Jeně byl postaven v letech 1970–1972 (foto Seebaer, www.panoramio.com)

změně umožňující východoněmeckým občanům disponovat určitým množstvím valut, což bylo do té doby protizákonné. Stranické a státní orgány zároveň řešily otázku, jakým způsobem získat volné finanční prostředky pro potřeby státu. Odpověď na ni našly v opatřeních souvisejících právě se sítí prodejen Intershop.⁴⁶ V té době totiž rapidně vzrostl jejich počet a zároveň se odehrála zásadní změna ve struktuře klientely, když se jejich dveře otevřely východoněmeckým občanům. Od poloviny padesátých let, kdy vznikaly první pobočky (v přímořských městech, jako byl Wismar, Rostock či Stralsund), jim byl vstup do těchto obchodů zapovězen. Nyní se objevil opačný trend. Již v roce 1976 mělo na ročním obratu z osmdesáti pěti

procent podíl východoněmecké obyvatelstvo. Politické vedení země si od této změny slibovalo zvýšený přísun cenných valut do státní pokladny. Do rukou státu se měly dostat skrze nákup džínů, stereosouprav, limonády a jiných výrobků. Ceny nabízeného zboží byly ovšem podstatně vyšší než v západním Německu, o čemž obyvatelstvo velmi dobře vědělo, protože díky sledování západoněmecké televize mělo o tamních cenách dobrý přehled. Nutno dodat, že ani tak nedokázala nabídka v Intershopech zdaleka uspokojit celkovou poptávku po některých druzích zboží.

Srovnání celkového ekonomického potenciálu a významu Tuzexu a Intershopu pro obyvatele obou států je dosti obtížné a dostupné prameny bohužel zatím nedovolují zmapovat jejich vývoj po celé sledované období. Zatímco pro východoněmecké Intershopy jsou k dispozici ucelenější informace, údaje o podniku zahraničního obchodu Tuzex jsou podstatně stručnější. Nicméně i tak je možné pokusit se o přímou komparaci. O obchodním obratu Tuzexu se v roce 1988 zmínil v rozhovoru

⁴⁶ Politiku Intershopů řídil od počátku 70. let Alexander Schalck-Golodkowski, vedoucí známého „KoKo“ (*Bereich Komerzielle Koordinierung*). Odbor obchodní koordinace při ministerstvu zahraničního obchodu měl za úkol obstarávat devizové prostředky pro východoněmecké hospodářství. Časem se vyvinul v jakýsi „stát ve státě“ a v rámci zahraničního obchodu proslul svéráznými metodami, pohybuujícími se daleko za hranou legality. (Srv. JUDT, Matthias: *Der Bereich Kommerzielle Koordinierung: Das DDR-Wirtschaftsimperium des Alexander Schalck-Golodkowski. Mythos und Realität*. Berlin, Christoph Links 2013.)

Fronta před jednou ze 470 východoněmeckých prodejen Intershopu (foto www.l'histgeobox.blockspot.cz)

pro Rudé právo federální ministr financí Josef Žák.⁴⁷ Údajně se pohyboval okolo sto osmdesáti milionů amerických dolarů. Není jasné, z jakých propočtů ministr Žák vycházel. Vzhledem k tomu, kdy rozhovor poskytoval (v říjnu 1988), měl k dispozici pravděpodobně údaje z předchozího roku 1987. Intershop měl v roce 1987 celkový obrát jednu miliardu a sto pět milionů západoněmeckých marek. Pokud tuto sumu přepočteme podle tehdejšího kurzu,⁴⁸ vyjde nám necelých osm set třicet milionů amerických dolarů, což je zhruba 4,6krát více, než činil zmíněný obrát Tuzexu. Když vezmeme v úvahu, že Německá demokratická republika měla v roce 1987 kolem 16,6 milionů obyvatel (zhruba o milion víc než ČSSR), lze vyvodit závěr, že v každodenní konzumní praxi východoněmeckého obyvatelstva hrály Intershopy větší roli.

Roku 1979 byly v Intershopech zavedeny takzvané forum-šeky (*Forumschecks*), obdoba československých tuzexových poukázek. Jejich smyslem bylo ještě rychleji a efektivněji odčerpávat valuty od obyvatelstva tím, že je lidé nyní museli nabídnout státu k výměně a teprve za obdržené poukázky mohli v Intershopech nakupovat.⁴⁹

47 Aktuální otázky vnitřního trhu: Beseda Rudého práva a Čs. televize s ministry vlád ČSSR, ČSR a SSR. In: *Rudé Právo* (5.10.1988), s. 1.

48 Pro usnadnění můžeme kurz za příslušný rok, kdy se pohyboval v rozmezí 1,8596 až 1,6355 DM za USD, zprůměrovat. Vychází pak 1,75 západoněmecké marky za jeden americký dolar. Měnové kurzy jsou dostupné např. na webové stránce <http://www.unciatrends.com/us-dollar-deutsche-mark-usd-dem-kurs-1971-2001/>.

49 Viz BÖSKE, Katrin: Abwesend anwesend: Eine kleine Geschichte des Intershops. In: Neue Gesellschaft für Bildende Kunst (ed.): *Wunderwirtschaft: DDR-Konsumkultur in den 60er Jahren*. Köln/R. – Weimar – Wien, Böhlau 1996, s. 221.

Počítalo se také s jistou propagandisticko-symbolickou funkcí tohoto opatření. Pokud se v obchodech platilo poukázkami, a ne přímo západoněmeckými markami, měla se tak alespoň částečně zakrývat skutečná síla sousední německé měny. Nově zavedené poukázky se staly postupem času také platidlem na černém trhu,⁵⁰ nicméně pokoutní obchodování s nimi nebylo nejspíš natolik rozšířené jako v Československu a nevedlo ke vzniku tak distinktivní vrstvy, jako byli tuzemští spekulanti s bony.

Pokud se na tento typ podniků zaměříme z obecnější perspektivy, je zřejmé, že postupem času prodělaly dost významné změny. Původně byly určeny přednostně pro cizince a malé skupiny místního obyvatelstva, ale během let se „celoblokovým“ fenoménem stalo postupné rozšiřování klientely v těchto obchodních sítích směrem k širším vrstvám domácího obyvatelstva.⁵¹ V Německé demokratické republice byli občané *de facto* vybízeni k tomu, aby své nově nabyté devizové prostředky utráceli v Intershopech. Rozšíření jejich klientely v sedmdesátých a osmdesátých letech sledovalo kromě účinného odčerpávání valut od obyvatelstva také ten cíl, aby se staly účinným prostředkem v boji proti spekulaci a černému trhu, jehož rozsah narůstal díky novým přílivům západoněmeckých marek.⁵²

Akteři černého trhu v NDR

Početné příbuzenské svazky přes vnitroněmeckou hranici byly tedy hlavním faktorem ovlivňujícím svébytnou podobu černého trhu v Německé demokratické republice. Ne každý občan východního Německa se však mohl v sedmdesátých a osmdesátých letech spolehnout na poštovní balíčky zasílané příbuznými ze Spolkové republiky nebo na to, že mu vysněné nedostatkové a luxusní zboží doveze osobně „strýček ze Západu“. A nabídka v Intershopech byla i přes postupné rozšíření sortimentu stále omezená. Navíc každý neměl zajištěný přísun západoněmeckých marek, jež by v nich mohl utratit. I na východoněmeckém černém trhu proto aktivně působily různé organizované skupiny spekulantů a pašeráků dodávajících přes hranice řadu druhů zboží, po nichž panovala v Německé demokratické republice vysoká poptávka. Tvořili je mnohdy západoněmečtí občané, kteří byli v NDR napojeni na okruhy místních podnikavců obstarávajících prodej propašovaného zboží. Při budování těchto sítí se samozřejmě hodily znalosti místních poměrů a osobní kontakty. Výhodu měli v tomto ohledu bývalí občané NDR.

Jestliže se zaměříme na distribuční kanály již propašovaného zboží, narazíme na okruh „obvyklých podezřelých“, pohybujících se ve sféře služeb: hostinští, číšníci, barmani, pumpaři, a také lidé samostatně výdělečně činní. K prospěchu jim sloužila flexibilní pracovní doba a také dobré možnosti k navazování kontaktů

50 Viz SCHNEIDER, Franka: Der Intershop. In: SABROW, Martin (ed.): *Erinnerungsorte der DDR*. München, C. H. Beck 2009, s. 384.

51 Viz BREN, P.: Tuzex and the Hustler, s. 29.

52 Viz ZATLIN, J.: *The Currency of Socialism*, s. 251 n. (viz pozn. 16). Anette Kaminská uvádí, že se na černém trhu jedna západoněmecká marka nabízela zhruba za čtyři až pět marek východoněmeckých (KAMINSKY, A.: Nieder mit den Alu-Chips, s. 175 – viz pozn. 44).

s potenciálními zákazníky.⁵³ Jde tedy do velké míry o společenské vrstvy, které měly i v Československu blízko k prostředí černého trhu. V rámci organizovaných skupin pašeráků a spekulantů se také utvářely různé stupně hierarchie a lidé převážející zboží přes hranice, kteří vykonávali riskantní, ale zřejmě velmi dobře finančně ohodnocenou práci, tvořili pouze jeden segment. Plánování a koordinaci přepravy zboží měli na starost organizátoři, kteří se nepodíleli přímo na distribuci kontrabandu, nýbrž spíše z pozadí „tahali za nitky“.⁵⁴

Polský faktor

Specifický ráz černému trhu v NDR vtiskovali podloudní obchodníci z Polské lidové republiky, přestože intenzita přeshraničních styků polského a východoněmeckého obyvatelstva se během sedmdesátých a osmdesátých let měnila v závislosti na politickém vývoji. Socialistické Polsko zastávalo v otázce volnosti cestování svých obyvatel do zahraničí velmi liberální postoj, který byl v rámci východního bloku vcelku výjimkou. Tamní legislativní předpisy umožňovaly od počátku sedmdesátých let občanům bez větších problémů vycestovat jak do ostatních socialistických zemí, tak i na Západ. V sedmdesátých letech zároveň rapidně klesala výkonnost polské ekonomiky a objevovaly se stále častěji potíže v zásobování a v dostupnosti spotřebního zboží, ale i některých druhů potravin. Tyto problémy a zároveň existence do určité míry zachovaného soukromého sektoru v Polsku vytvářely podhoubí pro zvýšenou aktivitu polských překupníků, spekulantů a pašeráků, operujících prakticky po celé střední a východní Evropě. Německá demokratická republika jako tranzitní země mezi západním Německem a Polskem nebyla výjimkou, ba naopak se těšila jejich největšímu zájmu.⁵⁵

V roce 1972 sice východní Německo podepsalo s Polskem (stejně jako s Československem) smlouvu o bezvízovém styku, roku 1980 však bylo nuceno podniknout ochranná opatření k omezení pohybu osob přes státní hranici s Polskem. Východoněmecké vedení k tomuto kroku vedly dva důvody. Jedním byla zvyšující se frekvence „nákupních vln“ v důsledku zhoršujícího se stavu polské ekonomiky a růst neoficiálních polských obchodních aktivit na německém území. Druhý důvod představovaly obavy z politického vývoje v Polsku a z možného šíření vlivu Nezávislého odborového svazu Solidarity. K podobným omezením poté sáhla i československá

53 BArchB, DL 203/3239, f. Zollverwaltung der DDR – Hauptverwaltung, SCHÖNFELD, Hans-Joachim: *Typische Erscheinungsformen und Begehungsweisen des Schmuggels mit hochwertigen Industrieerzeugnissen*, 1984, s. 12 n.

54 Tamtéž, GAßMANN, K. – STUDE, W.: *Erscheinungsformen des Schmuggels und der Spekulation im grenzüberschreitenden Verkehr an der Staatsgrenze zu Berlin (West)*, s. 28 (viz pozn. 43).

55 Viz KOCHANOWSKI, Jerzy: *Pioneers of Free Market Economy? Unofficial Commercial Exchange between People from the Socialist Bloc Countries (1970s and 1980s)*. In: *Journal of Modern European History*, roč. 8, č. 2 (2010), s. 204.

vláda.⁵⁶ Přijatá opatření stejně jako reakce obyvatelstva, jeho předsudky a resentimenty, svědčí o tom, že oficiálně proklamovaný obraz bratrské spolupráce, jednoty a přátelských vztahů mezi zeměmi východního bloku byl mnohdy v rozporu s tehdejší běžnou praxí.

K podobným krokům jako počátkem osmdesátých let musely vlády obou zemí přistoupit znovu na jejich konci. Krátkodobějším předělem se mezitím stalo uzavření hranic po vyhlášení výjimečného stavu v Polsku v prosinci 1981, které omezilo vzájemný pohyb osob. Po odvolání výjimečného stavu v roce 1983 tento pohyb přirozeně opět zesílil, což dokládají i hlášení východoněmecké celní správy z roku 1984. Zde se konstatuje, že „mezinárodní bandy a skupiny“, stejně jako jednotliví pachatelé, působí na všech hranicích Německé demokratické republiky. Nejexponovanější v tom smyslu byly hranice se Spolkovou republikou Německo a Západním Berlínem, stejně jako s Polskou lidovou republikou.⁵⁷

„Nezákonný pouliční obchod“ byl podle odhadů východoněmeckých státních orgánů z konce sedmdesátých let dokonce z celých devadesáti (!) procent provozován občany polské národnosti, pokud považujeme za určující počet provinění proti zákonným předpisům. Výsledkem bezpečnostních opatření z této doby bylo sice vytlačení neoficiální směny z náměstí a jiných veřejných míst v centrech největších měst NDR, zároveň však zprávy o těchto zásazích připouštějí, že se černý trh a jeho provozovatelé přizpůsobili a přesunuli své těžiště na jiná místa mimo městská centra – do restaurací na periferii, do areálů velkých podniků a podobně.⁵⁸ Za permanentně rizikové oblasti kvůli ilegálním devizovým obchodům platily hotely s mezinárodní klientelou, především v metropoli východním Berlíně. Vzpomínky pamětníků například na nelegální hudební burzy konané v Československu rovněž dokládají, že ústup černého trhu z těch nejfrekventovanějších míst ve větších městech představoval jen dočasnou strategii, a když to bylo možné, vracel se zpět.⁵⁹

Z vyprávění jednoho z pamětníků se východoněmecký „pouliční“ černý trh jeví jako směsice obchodníků bez jakéhokoliv povolení, kteří svou činnost provozovali na různých místech ve větších městech nebo v okolí významných památek. Například v Lipsku prý postávaly před „plechovkou“ (lidový výraz pro obchodní dům v ulici Richarda Wagnera) až stovky takových obchodníků, polských občanů, kteří mohli cestovat mezi Polskem a západní Evropou, takže se dostali ke zboží, které

56 Viz RYCHLÍK, J.: *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu*, s. 96–101 (viz pozn. 39).

57 BArchB, DY 30 IV B2 / 12 / 23, f. Abteilung für Sicherheitsfragen des ZK der SED, 1972–1980, Information über Ergebnisse und Erfahrungen der Zollverwaltung der DDR im Kampf gegen Schmuggel und Spekulation im Jahre 1978 (auf dem Gebiet des Reiseverkehrs), s. 20.

58 *Tamtéž*, s. 27.

59 Podivuhodnou flexibilitu prokazovaly např. právě hudební burzy v socialistickém Československu, kde lidé vyměňovali, prodávali a nakupovali oficiálně stěží dostupné hudební nosiče (především) západní provenience. Když se Veřejné bezpečnosti podařilo takovou burzu násilně rozehnat, objevila se vzápětí na jiném místě v Praze. (Blíže k hudebním burzám HAVLÍK, Adam: *Hudební burzy v Československu v období normalizace*. Diplomová práce obhájená roku 2009 v Ústavu hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. K prostorové lokalizaci burz viz hlavně s. 37 n.)

Prodavačky Intershopu v Lipsku (foto www.bild.de)

v NDR nebylo k mání. Toto zboží prodávali na východoněmeckém černém trhu a dostávali za ně východoněmecké marky. Až někdy v polovině osmdesátých let prý začali do tohoto prostředí pronikat také samotní východní Němci.⁶⁰

Překupníci z Polska byli sice početně silní, přesto však netvořili jediný zahraniční element činný při pašování zboží do NDR. Na území východního Německa i Československa operovaly pašerácké skupiny složené z občanů dalších zemí východního bloku, ale i jiných států. Pro ilustraci lze uvést dobové poznatky z oddělení hospodářské kriminality správy kriminální služby Veřejné bezpečnosti: „Do trestné činnosti se zapojují jugoslávští a polští státní příslušníci dočasně pracující v Rakousku. Tito pachatelé vytvářejí celé organizované skupiny překupníků a provádějí trestnou činnost vysoce konspirativně.“⁶¹ Podobné výtky směřovaly v polovině osmdesátých let i na adresu takzvaných *gastarbeiterů* v NDR, tedy lidí, kteří na základě různých smluv pracovali ve východoněmeckých podnicích, případně na zaměstnance východoněmeckých poboček různých zahraničních podniků. Tyto skupiny lidí se údajně hojně podílely také na odbytu pašovaného zboží. Především šlo o občany z bývalé Jugoslávie, Maďarska, Polska, ale také z Alžírsko nebo i Rakouska.⁶²

60 Srv. příspěvky na internetových stránkách zaměřených na prezentaci vzpomínek na bývalou NDR (http://www.aus-der-ddr.de/artikel/der_schwarzmarkt_in_der_ddr-aid_105.html).

61 ZNAMENÁČEK, Josef: Vývoj trestné činnosti porušování předpisů o oběhu zboží ve styku s cizinou. In: *Kriminalistický sborník*, roč. 17, č. 8 (1982), s. 566.

62 BArchB, DL 203/125, f. Zollverwaltung der DDR – Hauptverwaltung, RÜTHRICH, Eckerhard: *Erscheinungsformen und Zusammenhänge des organisierten Schmuggels und der Spekulation und die sich daraus ergebenden Anforderungen zu deren wirksamen Bekämpfung für die zolldienstliche Arbeit* (1985), s. 20.

Zboží na černém trhu

Na černém trhu v Československu i Německé demokratické republice se nejčastěji obchodovalo se zahraničním spotřebním zbožím, které si u obyvatel obou zemí udržovalo trvalou a enormně vysokou atraktivitu. Je třeba zde alespoň výčtem zmínit artikly, jako bylo oblečení, boty, kosmetika či některé druhy nábytku a bytových doplňků. K trvale deficitním a vyhledávaným druhům spotřebního zboží patřily také barevné televizory, videopřehrávače a videokazety. Jejich tuzemská výroba se potýkala s řadou problémů a na trhu se objevovaly v malém množství. Na pokoutním prodeji televizorů a videotechniky bylo možné docílit velmi vysokého zisku.⁶³ Po Československu stejně jako po NDR koloval v osmdesátých letech nespočet pirátských kopií, od akčních filmů přes drama k pornografii.⁶⁴ Pokud byly nahrány ze západoněmeckého televizního vysílání, mohli si naši severní sousedé vystačit s rodnou řečí, zatímco v Československu se několik lidí věnovalo dabingu pirátských videokazet.

Také hlad po hudebních novinkách, především z angloamerické hudební scény, byl velký a hudební nosiče stejně jako různé druhy přehrávačů se staly nedostatkovým zbožím, houfně sháněným skrze různé neoficiální kanály. Populární a rocková hudba hrála od druhé poloviny dvacátého století velmi významnou roli jako součást životního stylu především mladých lidí. Nejinak tomu bylo i v socialistických zemích, kde vznikala postupem času řada subkultur spojených s rockem a jeho mnoha odnožemi. V oblasti technologie souvisící s reprodukcí zvuku šel pokrok velmi rychle kupředu. Pašované gramofony a vinylové desky doplňovaly a poté nahrazovaly přehrávače magnetofonových pásek a magnetofonových kazet (včetně walkmanů) a nakonec přehrávače kompaktních disků.

Dobrý příklad neoficiální distribuce západní hudby, jež propojovala Československo s Německem (tentokrát však západním), nabízí případ jisté manželské dvojice z konce sedmdesátých let. Ta byla vyšetřována policií, protože v Československu prodávala větší množství zahraničních dlouhohrajících desek. V přílohách vyšetřovacího spisu k případu⁶⁵ se uvádí, že manželka pracovala jako sekretářka správy služeb diplomatického sboru na velvyslanectví Spolkové republiky. Obsah vyšetřovacího spisu ukazuje jeden ze způsobů distribuce zahraničních gramofonových

63 Například v roce 1984 jedna skupina pašeráků nakupovala videotechniku na Západě za osm set až tisíc západoněmeckých marek, v NDR ji pak prodávala v přepočtu za šest až dvanáct tisíc marek východoněmeckých (*tamtéž*, DL 203/3239, f. Zollverwaltung der DDR – Hauptverwaltung, SCHÖNFELD, H.-J.: *Typische Erscheinungsformen und Begehungsweisen des Schmuggels mit hochwertigen Industrieerzeugnissen*, s. 14 – viz pozn. 53). Ve filmu *Bony a klid* nabízejí veksláci od svých romských obchodních partnerů patnáct videorekordérů za 270 tisíc Kčs.

64 K oficiální distribuci zahraničních filmů v Československu po roce 1968 srv. např. HAVEL, Luděk: *Hollywood a normalizace: Distribuce amerických filmů v Československu 1970–1989*. Magisterská diplomová práce obhájená na Masarykově univerzitě v Brně v roce 2008.

65 ABS, oddělení archivních fondů Ministerstva vnitra ČSR, SO – 01357/VB-HK-79, f. Městská správa Sboru národní bezpečnosti Brno, odbor hospodářské kriminality (dokumentace k vyšetřovacímu spisu), 1979.

Atraktivní nabídka koupě zahraničního automobilu v Tuzexu nebyla v socialistickém Československu zdaleka pro každého (foto www.technickyantikvariát.cz)

desek u nás: manželé je pravděpodobně díky zaměstnání jednoho z nich na západoněmeckém velvyslanectví získávali ze zahraničí a poté je v Československu prodávali. Od nich desky (sto kusů) naněkolikrát odkoupil jistý hudební fanoušek z Brna, a to za cenu v průměru tři sta korun za jeden kus. Tento kupec si desky přehrál pro osobní potřebu (jak tvrdil) na magnetofonové pásky, poté podal inzerát do časopisu *Melodie* a desky jeho prostřednictvím prodával úspěšně dál. Případy převážení hudebních nosičů přes státní hranice reflektují písemnosti Celní správy NDR, v českém prostředí o některých neúspěšných pokusech informují svodky mimořádných událostí pro Veřejnou bezpečnost.⁶⁶

Nesmírně výnosným artiklem se staly digitální hodinky a kalkulačky. Zatímco digitální hodinky byly během sedmdesátých let žádány hlavně jako módní doplněk, dovážené kalkulačky měly o poznání praktičtější využití a byly velmi důležitou pomůckou, v podstatě nutností pro studenty exaktních oborů a zaměstnance v technicky založených povoláních. Na extrémně vysokou poptávku po tomto druhu zboží v Československu vzpomíná jeden z tehdejších veksláků: „Tady když chtěl vysokoškolák kalkulačku, tak kde ji měl koupit? Tak jsme mu ji přinesli. (...) Kdybyste měl před Vánocema tisíc kalkulaček, tak za den jste je prodal. To si brali všichni. Mohl jsem obejít hospody a každé hospodské si ji vzal po pěti tisících. Mě stála kolem tisíce korun. To byly šílený žně.“⁶⁷

⁶⁶ Viz např. *tamtéž*, oddělení archivních fondů Ministerstva vnitra ČSR, Svodná informace o mimořádných událostech a některých trestných činech v ČSR za operační den 16. dubna 1983, s. 2.

⁶⁷ Soukromý archiv autora, záznam rozhovoru autora s Robertem Pekárkem, červenec 2013.

Západní zboží ve výloze Intershopu ve Výmáru (foto www.flickr.com)

Ve východním Německu i Československu byl velký zájem také o zahraniční tiskoviny a literaturu. Celníci na státních hranicích byli informováni o tom, které tiskoviny měly „závadový“ charakter. V NDR zahrnoval seznam tiskovin výslovně nepřipustných pro převoz přes státní hranice například západoněmecká politická periodika typu *Der Spiegel*, *Die Zeit*, *Bildzeitung*, *Frankfurter Allgemeine Zeitung* a další, dále náboženskou literaturu, „nepřátelskou literaturu“ propagandistického charakteru včetně letáků a politických pamfletů, část

beletrie a poezie s důrazem na díla autorů, kteří emigrovali z NDR, oddechovou literaturu znázorňující „maloměstáctví“, časopisy pro mládež jako *Bravo*, *Girl*, *Pop Rocky*, *Formula Eins* a také pornografii.⁶⁸ Ať už na videokazetách, nebo v tištěné podobě, pornografie se stala jedním ze segmentů černého trhu. V socialistických diktaturách bývala odsuzována jako ideologicky závadná a společensky nebezpečná, a tudíž byla běžnými cestami nedostupná. Tvořila nicméně jeden ze stálých artiklů pašování.

Pokud se soustředíme na pašování v opačném směru, tedy na nelegální vývoz do ciziny, narazíme také na společné rysy. Z Československa i Německé demokratické republiky proudilo do kapitalistické ciziny převážně zboží sběratelského charakteru. K nejatraktivnějším komoditám patřily přirozeně díky své trvale vysoké hodnotě drahé kovy, ať už ve formě šperků, či starých mincí. Ve velké míře se vyvážely i starožitnosti, umělecká díla či poštovní známky, ale také valuty a místní měny.⁶⁹ V obou socialistických státech se díky zájmu zahraničních sběratelů a překupníků etablovaly pašerácké sítě, jejichž členové spolupracovali se zahraničím. Pašerácké skupiny bývaly zpravidla napojeny na různé znalce a odhadce, kteří se podíleli na stanovení cen a podobných činnostech.

68 *Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR im Bundesarchiv (SAPMO)*, Berlin, DY 30 IV 2/2.039/204, f. Büro Egon Krenz im ZK der SED, Abteilung Sicherheitsfragen, Information zu Ergebnissen und Entwicklungen in Durchsetzung der am 1. November 1987 in Kraft getretenen veränderten Zollregelungen in grenzüberschreitenden Reise- und Postverkehr, 17.4.1988, s. 78 n.

69 Viz ZNAMENÁČEK, J.: Vývoj trestné činnosti porušování předpisů o oběhu zboží ve styku s cizinou, s. 567 (viz pozn. 61). Pro východoněmecké prostředí viz např. *BArchB*, DL 203/125, f. Zollverwaltung der DDR – Hauptverwaltung, RÜTHRICH, E.: *Erscheinungsformen und Zusammenhänge des organisierten Schmuggels und der Spekulation...*, s. 36 (viz pozn. 62).

Závěrem

Záměrem studie bylo porovnat charakter černého trhu ve dvou zemích bývalého východního bloku a poodhalit historické aktéry, kteří byli v této oblasti aktivní. Zatímco nedostatečně zásobovaný vnitřní trh a zájem o určité druhy výrobků byly společnými znaky, v každodenní praxi jejich shánění lze spatřit řadu odlišností. V Československu se etablovala specifická společenská vrstva, která měla v rámci tuzemského černého trhu velmi silné postavení a profitovala z prodeje zahraničních měn, tuzexových poukázek a prodeje pašovaného zboží. V Německé demokratické republice v souvislosti s fungováním tamních Intershopů nenalezneme podobně silně etablovanou skupinu „zprostředkovatelů“. Jako alternativní zdroje při shánění nedostatkového zboží zde v řadě případů sloužily rodinné kontakty (návštěvy, poštovní balíčky) a jiné známosti v sousední Spolkové republice. Přesto se i v kontextu východoněmeckého černého trhu vyskytovaly různé organizovanější sítě. V jejich řadách se vyskytovaly podobné osoby jako v Československu, tedy lidé, kteří měli například díky svému zaměstnání lepší možnosti zapojit se do aktivit, jako bylo pašování a spekulativní prodej spotřebního zboží. Na obchodech černého trhu se přitom nepodíleli jen občané obou německých států, významné postavení zde zaujímal především občané Polské lidové republiky, kteří využívali liberálních podmínek cestování do socialistických i západních států.

Tato studie vznikla jako výstup projektu Vnitřních grantů Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze 2013 (VG055 „Černý trh pozdního socialismu v českoněmeckém kontextu“).